JOSIP HAMM

IZ PROBLEMATIKE ČAKAVSKIH GOVORA

II.

Čakavci i Romani

Tri su momenta na kojima se osniva pretpostavka, da je čakavizam na čakavskom području mogao biti samonikla pojava. Prvi je *dijahronijski*, i on se svodi na to, da je u mletačkom (venecijanskom) dijalektu u vrijeme kada kod Hrvata na obalama Jadranskoga mora dolazi do jačeg mletačkog utjecaja, konsonatskog *č* ispred *e, i* već bilo prešlo u *š (ž)*, tako da oni sa sobom više nisu donosili odnos *č* > *c*, pa ga, dosljedno, nisu mogli ni prenositi na one na koje su politički, kulturno i (preko tuđica) jezično utjecali.

Drugi je *glasovni* (fonetski). Po njem se pretpostavlja, da je i kod čakavaca moglo dolaziti do sličnih promjena do kojih je davno prije došlo i u sjevernoitalskim govorima, i da je u rezultatu tih promjena nešto viša i napetija artikulacija i kod njih mogla dovesti do promjena *č, ž, š* > *c, z, s (ś)* ili, ukratko, do promjena koje se kod čakavaca zovu jednim imenom čakavizam, kod Poljaka mazurzenie ili szadzenie, a kod Istočnih Slavena cokanje.

Treći je *društveni*, i po njem bi za ovo pitanje imao biti važan i stav što ga je prema čakavskom izgovoru kao nečemu vulgarnom, pučkom, nečemu što ne ide u književni jezik, još u XVI stoljeću zauzimalo (dubrovačko i dr.) obrazovano društvo (na pr. Marin Držić u svojoj komediji »Arkulin« u prvoj polovini XVI vijeka).[1]

Od spomenutih momenata najlakše je pobiti posljednji (treći). Stav obrazovanog dubrovačkog i dubrovačko-dalmatinskog društva nije se morao poklapati sa stavom širokih, neukih, gospodarski i politički zapostavljenih čakavskih narodnih masa, koje su prepuštene same sebi živjele po otocima i po hrvatskom i dalmatinskom primorju. Tu je,

[1] *Čakavizam i njegova geneza*, Radovi IJAZU u Zadru III (1957), str. 21–38.

između ova dva sloja, moglo biti razlika, koje su bile i klasne i političke, osobito ako se uzme u obzir da mletački utjecaj na Republiku sv. Vlaha nikada nije bio onako jak i neposredan, kakav je – od XV vijeka dalje – bio u ostaloj Dalmaciji. Stav tzv. obrazovanoga društva, koje je odozgo gledalo na Mlečiće koji su se provijali i prometali po dalmatinskom i jadranskom području, nije dakle morao biti jednak stavu širokih narodnih slojeva, kod kojih je uza sve pokoravanje mletačkoj vlasti (političkoj, sudskoj, crkvenoj) do ropskog oponašanja svega što je dolazilo iz Venecije bio još uvijek dalek put. U stvari neki odnosi koje možemo pratiti (na pr. na Lošinju u XVI i XVII vijeku)[2] ne svjedoče dobro o »ljubavi« koju su otočani osjećali prema Mlečanima.

Teže je pobiti argumenat: ako je G. Praga imao pravo – a mi nemamo razloga misliti, da je imao krivo – da je Dalmacija do XV vijeka doduše imala romansku civilizaciju, ali da je ta civilizacija bila »lontanissima e diversissima dalla veneta«,[3] onda i za mogućnost jačeg jezičnog utjecanja na čakavske govore preostaje zapravo samo dvoje: ili da je Mlečana i prije toga vremena (tj. prije XV vijeka) u primorskim i dalmatinskim krajevima moralo biti toliko, da su oni mogli glasovno utjecati na svoje sunarodnjake koji su onamo dolazili poslije XV vijeka i koji su već sa sobom donosili svoje (mlađe) *č* > *š* (*ž*), ili je do cakanja i kod jednih i kod drugih dolazilo iz nekih drugih razloga. Za prvo rješenje nema nikakvih historijskih dokaza (a osim toga tada bi se očekivao također jači utjecaj na dalmatski jezik, koji je međutim sve do kraja – sve do potkraj XIX vijeka – sačuvao svoje *č* i ondje, gdje su ga Mlečani pretvarali u *s* ili *z*), a drugo nekako samo po sebi upućuje na glasovne (fonetske, fiziološke) momente koji su mogli biti i mlađi, i koji su mogli biti također posljedica dugih susjedskih (adstratskih) odnosa koji su se među njima razvili u prošlosti.

Odnosi supstrata i superstrata, naime, koji su – bez obzira, da li se to događalo u prethistorijsko doba ili u historijska vremena – obično posljedica političkih promjena i koji u početku odvajaju jedne od drugih, pretvaraju se postepeno – s vremenom – putem konvergencija u odnose adstrata, u kojima tada dolazi do izražaja ono čega je na jednoj strani više, ili ono što je na jednoj strani jače ili naprednije. Kod toga je principski važno da inovacije, kada se radi o jeziku, posebice o njegovoj strukturi ili o njegovim glasovima, mogu da prodiru u jezik *samo* njegovim vlastitim putevima – tako da se oni koji su stranoga jezika najprije govorno asimiliraju, ili bar da pokušavaju da govore drugim jezikom, a zatim kroz svoje nepotpuno asimilirane oblike utječu na strukturu onoga jezika kojim pokušavaju da govore. Tako je već Schuchardt preko etrurskoga tumačio poseban

[2] U knjigama lošinjskih notara, v. *Lošinjski govor prije 400 godina*, Hrvatski dijalektološki zbornik I (1956), str. 17–43.

[3] M. Bartoli, *Dalmatico e albano-romanico*, Italia e Croazia, RAI (1942), str. 182.

izgovor nekih glasova u toskanskom narječju, a Meillet i v. Wartburg su na sličan način tumačili neke promjene do kojih je dolazilo u germanskom i u sjevernoitalskom konsonantizmu, u koje su oni, koji su se polagano asimilirali i koji su te jezike prihvaćali, unosili neke svoje odlike i tako stvarali temelje na kojima će se razviti poseban toskanski, germanski i sjevernoitalski izgovor nekih suglasnika.

Slično je u prošlosti – bližoj ili daljoj – moglo biti i kod čakavaca. Pučko je mišljenje, koje je i danas dosta rašireno, da su se pojave cakavizma razvile pod utjecajem talijanskih dijalekata u kojima se također *č* zamjenjivalo nekih drugim (piskavim) suglasnikom. Ovo su mišljenje, kadšto ne ulazeći u ispitivanja kako je do njega došlo, uglavnom prihvatili i lingvisti.[4] Njima se uglavnom na osnovi historijskih premisa) također činilo sasvim vjerojatno da su čakavci pod dugotrajnim mletačkim gospodstvom mogli u svoj jezik preuzeti i neke mletačke odlike pa na kraju i svoj suglasnički sistem u nekim kategorijama prilagoditi suglasničkom sistemu u venecijanskom (sjevernoitalskom, mletačkom) govoru (v. M. Małecki, *Cakawizm z uwzględnieniem zjawisk podobnych*, IV, PKJ PAU 14, Kraków 1929).

No *kako* se taj proces u praksi provodio, i kako se odražavao na jednoj strani, i nije li se kako odražavao (ili mogao odražavati) i na onoj drugoj strani, u to se nije mnogo ulazilo. Tako na pr. Belić u svojim kritičkim napomenama uz raspravu Małeckoga misli,[5] »da su se pod jakim neposrednim uticajem mletačkog izgovora i čakavci mogli naučiti da izgovaraju *s* i *ž* isto onako kao što su im te glasove mogli predavati i Mlečani koji su primili čakavsko narečje«, a to samo prividno znači isto, jer u prvom slučaju *s*, *ž iz* sekundarnoga sloja prelaze u primarni, i to kod istih pojedinaca, dok u drugom slučaju nije jasno, kako su Mlečani čakavcima mogli »predavati« to svoje *s*, *ž* – da li tako da su postali samo »uzor« za kojim su se (u lošem izgovoru) povodili slavenski čakavci, ili su se i sami pocakavljivali i kroatizirali i tada na svoje suseljane i sumještane djelovali kroz taj svoj novi, asimilirani i pocakavljeni čakavski izgovor.

Nešto je općenitiji Belićev sud na str. 265. istog osvrta, gdje za cakavizam kao proces kaže da je »bio moguć od vremena kada su se Mlečići nastanjivali u većim masama po gradovima i kada su počeli savlađivati naš jezik, a pretstavnici čakavskog dijalekta – mletački« (što bi vremenski kao na terminus post quem upućivalo na XV i XVI vijek, v. str. 2), no ni tu nije dovoljno jasno rečeno, kako se to imalo

[4] Tako A. Belić g. 1913. piše, da se »javljanje naročitih frikativnih suglasnika mesto *s*, *š*, *z*, *ž i* upotreba *c* mjesto *č*« mogu ubrojiti u pojave koje su se razvile »pod uticajem venecijanskog, talijanskog izgovora pomenutih suglasnika« (Godišnjak XXV, str. 366), a i M. Hraste, koji je utvrdio, da je na pr. na Hvaru cakavizam bio raširen prvenstveno u porodicama na koje je više mogao utjecati talijanski jezik (JF XIV/1935), u Belićevu zborniku (II, 1937, str. 149) kaže da se u cakavskim oblicima »u samom Visu (Luci), Komiži i svim mestima komiške opštine ogleda mletački uticaj«.

[5] JF VIII (1928–1929), str. 261–268.

u praksi odvijati. Jasno je samo da se i u jednom i u drugom slučaju pretpostavlja bilingvizam i da je tomu bilingvizmu težište moglo biti sad na romanskoj (mletačkoj), sad na slavenskoj (čakavskoj) strani, no kako je to utjecalo na nijansiranja cakavskih oblika, jer oni ni prije nisu bili a ni sada nisu svuda jednaki, o tome ne saznajemo ništa. Malo podalje opet Belić (na str. 267) dopušta da su cakavci ne samo glasove *ṣ*, *ẓ* nego i svoje *s*, *z* mogli dobiti ne supstitucijom (u vezi s prijelazom *č* u *c*, op. moja), nego neposrednim utjecajem mletačkog dijalekta, tako da su se oba govora izjednačila (a »*s* i *z* u cakavskom ne bi bilo dobiveno supstitucijom, već neposrednim uticajem mletačkog dijalekta kao i *ṣ* i *ẓ* ili, drugim rečima, ovaj bi pojav i u drugom njegovom delu cakavski dijalekat preživeo zajednički sa mletačkim dijalektom«, ib.), pa kod toga opet nije rečeno, kako se taj utjecaj zamišlja, kao bilingvizam s težištem na mletačkoj ili na čakavskoj strani, ili kao nešto drugo. Zato je bilo potrebno najprije raspraviti, da li je mletački govor kao govor došljačkog stanovništva mogao izravno, kao tuđi uzor, djelovati na čakavske govore u krajevima koji su se dugo vremena nalazili pod mletačkom vlašću, i kakav je bio taj mletački govor u vrijeme kada je u onim krajevima počela njegova kulturna ekspanzija.

Vidjelo se da neki momenti upućuju na to, da cakavizam nije mogao biti nastavak promjena do kojih je u mletačkom konsonantizmu dolazilo prije XV vijeka, već da je to mlađa pojava koja se među slavenskim (starosjedilačkim, čakavskim) i romanskim (došljačkim, venecijanskim) elementom, kaďa je govorio slavenskim jezikom, mogla učvrstiti poslije, kada je u mletačkom govoru već bila provedena promjena $\check{c}^{e,\,i}$ u *ṣ (ẓ)*. Da bi se to bolje uočilo, potrebno je iscrpnije ogledati odnose koji danas vladaju (ili koji su donedavna vladali, jer talijanskih dijalekata na istarskom i primorsko-dalmatinskom tlu brzo nestaje) između hrvatskih (čakavskih) i talijanskih (mletačkih) dijalekata ondje gdje se oni dodiruju, i to osobito 1) kako se suglasnici *č*, *ž*, *š* reflektiraju u talijanskim dijalektima na spomenutom području, 2) kako se oni reflektiraju na područjima koja neposredno graniče s područjem koje je gore spomenuto (na pr. u Istri i u sjevernoj Italiji), 3) u kakvu su odnosu jedni i drugi dijalekti među sobom i 4) da li se odatle može nešto zaključiti s obzirom na eventualne utjecaje koje su jedni dijalekti mogli da vrše na druge.

Najprije će dobro biti da se podsjetimo, kako se ďanas gleda na razvitak $\check{c} > c$ u talijanskim dijalektima. G. Rohlfs pretpostavlja da $je\check{c}^{e,\,i}$ u gornjoj Italiji na početku riječi još u Srednjem vijeku prelazilo u postdentalno *c* i odatle u bezvučno (interdentalno) spirantsko *ϑ* i *s (ṣ)*. Spomenuto postdentalno *c* može se u takvoj poziciji još danas čuti u izgovoru ligurskih gorštaka, u jugozapadnom Piemontu, u sjevernoj Lunigiani (također u Bonifacciu na Korzici, kuda su ga prenijeli doseljenici s područja Genove), u nekim galoitalskim govorima na Siciliji i, na kraju, u talijanskim istarskim dijalektima (»auch

die Mundarten Istriens haben neben dem heute verbreiteteren *s* zum Teil noch die ältere Stufe *ts* bewahrt, vgl. (Fiume, Cherso) *tsénere, tsíŋkwe«).*[6]

U Lombardiji ima kolebanja između *s, š* i *ć*, a na području Milana odnosi su dosta zamršeni (»ganz unklar liegen die Verhältnisse im Mailändischen«, ib.). Istovremeno intervokalno $c^{e,i}$ u pravilu na cijelom tom području prelazi u *ṣ – ẓ (ś – ź)* a ne u afrikatu (ne u *c, ç* ili *ć*, ispor. cento – *ṣento, tsénto*, cinque – *ṣiŋkwe, tsíŋkwe* prema pace, voce – *paẓe, voẓe*, amici – *amiẓi).*

Ovo je sve, razumije se, točno, samo se postavlja pitanje, da li na svim onim i nekim drugim područjima (na pr. uz južnotirolsku granicu, v. ling. atlas) današnje $\acute{c} > c$ mora biti neposredni nastavak ili odraz nekadašnjeg $č > c$, ili se negdje moglo razviti i samostalno, iz posebnih odnosa i suprotnosti koje su se ondje mogle naći, a Rijeka i Cres, kao što će se vidjeti, i ne idu u Istru u užem smislu te se ne mogu smatrati pravim i nepatvorenim predstavnicima istarskih govora. Pogled na mape u Jabergovu atlasu pruža naime,[7] što se prijelaza $č > c$ tiče, ovakvu sliku: Istra (tj. Motovun, Rovinj i Vodnjan, na koje se spomenuti atlas obazire) ima iste odlike kao i susjedno tršćansko-mletačko područje, dakle *s, ṣ, ŝ* ili *š* za $c^{e,i}$ na početku riječi, odnosno *z, ẓ, ž* kada se $c^{e,i}$ nalazilo u intervokalnoj poziciji unutar riječi ili na njezinu kraju, a samo Rijeka i Cres (ostalih potvrda za Hrvatsko primorje i za Dalmaciju Jaberg i Jud ne daju) imaju u tim pozicijama bezvučne afrikate, a i to ne samo na početku riječi, nego ponegdje i u sredini, ne samo iza suglasnika nego i onda, kada se ispred $c^{e,i}$ nalazio samoglasnik, ispor. *tsénto, tsíŋkwe, tsivéta, tsípola (tséola, tsévola), tsénere, tsiríaže (tséreza)* za cento, cinque, civetta, cipolla, cenere, ciliegia pored *utsél, amítsi, ditsémbre* ili *díatsi, unditsi, doditsi* (Rijeka), *diatsinóve, diatsiséte* (Cres) za uccello, amici, dicembre, dieci, undici, dodici, diciannove, diciasette; ispor. i Att. Depoli, *Il dialetto fiumano* (Saggio grammaticale, Bullettino della Deput. fiumana di storia patria III, Fiume 1913) *tsimize, tsima* pa *felitse, amitsi, grantsevola, atseto, batsilar* i, štaviše, *kaltso, bratso* za cimice, cima, felice, amici, grancevola, aceto, bacillar, calcio, braccio prema *paze, voze, piaze, pulize, bazar* za pace, voce, piace, pulice, bacciare, (str. 274–275). Na ovo se organski nadovezuje romanski izgovor $c^{e,i}$ u ovakvim pozicijama također nešto južnije, na pr. u Zadru, za koji H. Wengler (Die heutige Mundart von Zara in Dalmatien, str. 37. i d.)[8] daje primjere *tsénto, tsínkue, tsíma, tsénere, tserkár, tsaro* pa *doltse, fatsile, defitsele, kapatse, envetse, patsifiko, dietsi, vitsiŋ* ili *ditsaséte,*

[6] G. Rohlfs, *Historische Grammatik der Italienischen Sprache und ihrer Mundarten* (Bibl. Romanica ed. c. W. v. Wartburg, Ser. I, Manualia et Commentationes V. Bern 1949. Bd. I. str. 255, 256). Zbog grafije $c^{e,i} = č^{e,i}$ piše se kadšto u talijanskim dijalektol. raspravama afrikata *c* kao *ts.*

[7] K. Jaberg – J. Jud, Sprach– und Sachatlas Italiens und der Südschweiz, Bd. I-VIII, 1928–1940.

[8] Inaugural-Dissertation, Halle a/S. 1915.

ditsanóve, la *mátsa* za cento, cinque, cima, cenere, cercare, chiaro, dolce, facile, difficile, capace, invece, pacifico, dieci, vicin(o), diciasette, diciannove, la macchia prema *kornize*, *noze*, *nuzela*, *puleze*, *voze*, *papatazi* za cornice, noce, nocciolla, police, voce, papatacci).[9] Prema tome, ako se radi o zamjeni frikativnih i piskavih suglasnika u talijanskim dijalektima na istočnoj obali Jadranskog mora, može se sa današnjega stajališta govoriti o d v a područja, o *sjevernom*, koje obuhvaća uglavnom Istru te se nadovezuje na područja koja se na nj nastavljaju na sjeverozapadu i tal. pokrajini Veneciji i o *južnom*, koje obuhvaća Rijeku i kvarnerske otoke te se preko Zadra proteže dalje na jug sve do Hvara i Brača. Glavna je odlika sjevernog područja, da *c* ispred *e*, *i* u pravilu n e prelazi u afrikatu, a južnoga, da *c* ispred *e*, *i* daje afrikatu *ts* (= *c*) i to ne samo na početku riječi nego i u riječi (i na njezinu kraju). Značajno je kod toga, da na pr. Wengler za zadarski talijanski govor kaže, da $c^{e,i}$ u njem daje afrikatu *(ts, c)* ne samo na početku riječi ili u riječi iza suglasnika *(doltse, tsento, granseula)* nego također u nekim »učenim« i »kasnolat.« riječima (»in gelw. und späten l.«),[10] pa od njih navodi upravo one koje su se kao tuđice često nalazile u upotrebi kod čakavaca u Zadru i na susjednim otocima *(envetse, fatsile, defitsele, furmatsia, ispetse, kapatse, litsens(i)a, litseo, patsifiko, vitsiŋ* za invece, facile, difficile, farmacia, in specie, licenzia, liceo, pacifico, vicino, a od capace je stvoren sasvim običan čakavski pridjev koji se i danas mnogo upotrebljava u obliku *kapac*).

Ako sada razgledamo mapu koju daje Małecki,[11] vidjet će se slijedeće: da se područje hrvatskih cakavskih dijalekata u Istri također dijeli u dva dijela, u istočni, koji obuhvaća starija hrvatska naselja od Žminja i Kašćerge na istok, i sjeverozapadni, koji obuhvaća mlađa naselja od Fontane i Vrha na zapad, dok jugozapadni dio predstavljaju uglavnom necakavska područja sa dosta jakim i nekoć kompaktnim romanskim naseljem u trokutu Rovinj – Vodnjan – Pula. Jedino je Motovun (nekoć dosta jako talijansko središte na sjeveru) sa svih strana okružen slavenskim cakavskim naseljima.

Razumije se, da su se i naselja i jezični odnosi s vremenom mijenjali. A. Ive pišući o sišanskom kraju koji graniči s cakavskim područjem, kaže: »Qui, del pari che a Pirano, ma ben più generalizzato, ci si presenta il trapasso di *ć* (lat. *c* + *e*, *i*) in *z*: passaggio che parra, a primo aspetto, ripeter la su origine da' linguaggi stranieri circonvicini«.[12] Piran je još 1880. u neposrednoj blizini imao jako hrvatsko (čakavsko-cakavsko) naselje, kojega je nestalo tek poslije kada je po-

[9] Ispor. i Bató Mária, *A fiumei nyelvjárás* (bevezetés és hangtörténet), BTeRT 2. Budapest 1933, str. 1–47 (samo što se ona služi drugim znakovima), i dr. radnje s tog područja.

[10] ib., str. 37.

[11] *Cakawizm*, na kraju knjige.

[12] *I dialetti ladino-veneti dell'Istria*, Strasburgo 1910, str. XVII. On c (ts) piše kao z.

čela jača slovenizacija onoga kraja.[13] Prema tome u Piranu su mogli postojati jednaki odnosi koji su i drugdje postojali na područjima na kojima se čakavski elemenat nalazio u neposrednoj blizini romanskih (mletačkih) govora. Drugim riječima, ovdje i na talijanskoj strani treba razlikovati dva područja, jedno kompaktno na jugozapadu (Pula – Vodnjan – Rovinj) i drugo manje kompaktno na sjevernom dijelu Istarskog poluotoka. Kod toga treba istaknuti kao važan faktor, da je Istra administrativno i politički kroz stoljeća bila odvojena od ostalih hrvatskih zemalja i da je do Prvoga svjetskoga rata pripadala tzv. krunskim austrijskim zemljama i da je u razdoblju između oba rata bila pripojena Italiji pa je – u oba slučaja – upravna vlast bila pretežno u rukama Talijana (još od vremena kada je Austrija vladala Venecijom i Lombardijom, pa i prije toga). Sve je to utjecalo na to, da se talijanski elemenat na onom području osjećao vrlo jak tim, više što je i teritorijalno bio povezan s Trstom i s područjem na zapad od Trsta.

Drugačije je bilo na Rijeci, na kvarnerskom otočju i dalje na jug u Dalmaciji. Ovo područje nije bilo tako usko vezano za Trst i za Italiju kao što je za njih bila vezana Istra, ono je i administrativno i politički bilo od nje odvojeno, s hrvatskom većinom i s čakavskim (ili cakavskim) govorom ondje, gdje su bila jača talijanska naselja ili gdje je bilo nekog većeg talijanskog utjecaja. Osim toga većina onih koji su govorili talijanskim jezikom bila je na tom području dvojezična i služila se po potrebi jednako dobro hrvatskim (čakavskim) govorom kao i talijanskim jezikom. Međutim u pitanjima konsonantizma postojale su među njima ipak dosta duboke razlike: čakavci su uz grupu *c, z, s* imali i potpuno netaknutu grupu *č, ž, š*, a Talijani su imali samo *c i ẓ*, koje je bilo sličnije našem *z*, i jedno srednje, manje ili više palatalizirano *s, ś*. Povrh toga kod cakavizacija su tu i tamo bile značajne i neke razlike u gradacijama: kod talijanskih govora prelazilo je:

1. *č́* u *s, ṣ* i u (intervokalno) *s, ṣ* > *z, ẓ*.
2. *č́* u *c*, ali samo na početku riječi i u riječi iza suglasnika, inače je ostalo *ṣ – ẓ*, i
3. *č́* u *c* ne samo na početku riječi ili u riječi iza suglasnika, nego i intervokalno (između dva samoglasnika), gdje je inače *č* prelazilo u *ṣ – ẓ*.

Kod čakavaca je međutim:

1. *č, ž, š* prelazilo u *c, z, s* ili u *c, z, ś*;
2. *č, ž, š* prelazilo u *c, z, s* i *c, z, s* u *č, ž, š* i, konačno,
3. *č, ž, š* prelazilo u *c, ź, ś*, ali tako da i iskonsko slavensko *z, s* prelazi u *ź, ś*.

Postavlja se pitanje, u kojoj su mjeri i na koji način ova dva sistema mogli utjecati jedan na drugi. Da bi se odgovorilo na to pitanje, poći ćemo od utjecaja koji su čakavcima mogli dolaziti od talijanske strane, od strane koja je na čakavskom području vršila jak kulturni, ekonomski i politički utjecaj.

[13] Ispor. *Cadastre national de l' Istrie*, Sušak 1946, s. v. Piran.

Već je rečeno da taj utjecaj nije mogao biti frontalan – tako da su neki otočani (»boduli«) svijesno počeli podešavati svoje glasove prema glasovima talijanskog jezika – ali on je mogao biti posredan, tako da su oni koji su se inače u svakidašnjem govoru služili talijanskim jezikom iz ovih ili onih razloga i sámi pokušavali da govore čakavskim narječjem i da su tako sámi unosili u to narječje neke pojave kojih tamo nije bilo i koje su naprosto dolazile odatle, što su oni pristupali izgovoru čakavskih glasova sa pozicija sistema u kojem nekih od ovih glasova nije bilo.

Kada se ovakav sukob – a svaka nejednakost koja na ovaj ili onaj način prevladava predstavlja nekakav sukob – u jeziku pojavi, obično dolazi do kompromisa, i to do kompromisa na osnovi onih elemenata koji su se otprije nalazili u sistemu koji se počinje služiti nekim drugim, ne svojim jezikom. Čega u njem nema, ono se ili izostavlja ili se zamjenjuje nečim što mu je u svojem sistemu najbliže (najsrodnije, najsličnije). Sve ostalo – koliko će u takvu kompromisu biti onoga što je svoje a koliko onoga što je tuđe – ovisi velikim dijelom od faktora koji su izvan jezika i koji samo svojim perifernim dijelovima utječu na jezik u kojem nastaju neke (glasovne, leksičke ili druge) promjene. Tu tada – razumije se, samo posredno, kroz sámo tkivo – dolaze do izražaja elementi društvene, klasne, političke, ekonomske i uopće kulturne priroďe koji sad jače sad slabije, sad trajnije a sad manje trajno ili manje duboko utječu na svoju okolinu i na one koji se služe nekim drugim jezikom ili nekim drugim narječjem. Raznolikost i intenzivnost utjecaja funkcija su odnosi koji vladaju između onih od kojih utjecaji dolaze i onih koji te utjecaje primaju, a put, kojim taj proces protječe, kada se radi o jeziku, gotovo je redovno isti. To je put dnevnih potreba, put nužde koja ljude tjera da se udružuju sa sebi sličnima bez obzira na jezik ili na neke druge – rasne ili društvene – razlike koje bi ih mogle razdvajati.

Sve je to tako moralo biti i kod hrvatskih (čakavskih) starosjedilaca i kod došljaka (stranaca, Mlečana) koje im je slala Venecija. Ovi su došljaci stajali pod zaštitom Serenissime, bili su privilegovani, zauzimali su sve više položaje u upravi, u sudstvu i u crkvi, a brodarenje, ribolov i trgovina donosili su im znatne dobiti i tako ih činili još utjecajnijima u sredini u kojoj su se našli. Među sobom oni su se služili svojim romanskim (mletačkim) narječjem – doduše nešto starijim, koje je poznavalo *ṣ*, *ẓ* i *ś*, *ź* ali nije imalo glasa *č* – no s hrvatskim stanovništvom iz istoga mjesta ili iz bliže okolice, s kojim su se sastajali na trgu ili na tržnici gdje se kupovalo mlijeko, sir, maslac i druge potrebe, ili koje je kod njih stupalo u službu ili se pred njima kao predstavnicima vlasti pojavljivalo pred sudom ili u uredima sa svojim potrebama i koje nije poznavalo talijanskoga jezika, trebalo se služiti jezikom i narječjem koje je to stanovništvo razumjelo. Tako su mjesni Talijani, koji su predstavljali povremeni migracijski superstrat, nolens volens bili primorani da se koliko toliko služe jezikom svoje bliže okoline, jezikom mjesnog slavenskog (čakavskog)

supstrata – i tako se moglo događati da oni, služeći se i sami čakavskim govorom, unose u taj govor i neke odlike koje su proistjecale iz nepotpunog prisvajanja ili iskrivljene reprodukcije nekih čakavskih glasova (ili nekih čakavskih oblika) kojih nije bilo u govornom sistemu mletačkog dijalekta.

Ovi Mlečani na pr. nisu u svojem sistemu imali čakavsko *č*, *ž*, *š* pa su čakavsku afrikatu *č* u svojem izgovoru nadomještali nešto višom i napetijom afrikatom *c*, koja je ujedno bila jedina kojom su u svojem sistemu za takav glas raspolagali. Na taj se način svako čakavsko *poč*, *zač* ili *zâč*, *činit*, *čovik*, *čas*, *mučat*, *živina* u njihovu govoru automatski pretvaralo u *poc*, *zac*, *zâc*, *cinit*, *covik*, *cas*, *mucat*, *zivina*, i oni koji su s njima trgovali ili koji su kod njih bivali u službi mogli su onda, kada su s njima govorili, taj (već čakavski) izgovor prihvaćati i pomalo ga prenositi na druge, koji su se u početku također njime služili samo prema strancima,[14] a poslije se to odomaćilo, pa su i sami među sobom mogli tako govoriti. U takvim slučajevima, kada su interesi, ili kada je služba po srijedi, ima hijerarhije i u jeziku. Jednom sam u školi slušao kako je nastavnik, matematičar i ruski emigrant, pitao učenika: »Ako od pet oduzmićemo tri, koliko ostaneće?«, a učenik je, Crnogorac i dobar đak, odgovorio: »Ako od pet oduzmićemo tri, ostaneće dva«. Tako je i tu moglo biti: najprije se preuzimalo *č* > *c* a zatim je došlo do promjena *ž*, *š*. Kod toga je opet moglo biti nekoliko stupnjeva koji su određivali prirodu i intenzivnost pojava koje su se na taj način unosile u čakavski govor. Grupacije talijanskih elemenata mogle su u nekim naseljima biti toliko jake, da su se čakavci n j i m a prilagođivali i pomalo prihvaćali njihovo narječje kao jezik kojim će se i sámi među sobom sve češće služiti. Drugdje je svijest o vlastitoj kompaktnosti i o snazi svojega elementa bila toliko jaka, da je narod bio daleko od pomisli da tuđinski način izgovaranja slavenskih riječi, kojemu se – kao i Marin Držić u svojim komedijama – iz prikrajka rugao, prihvati za svoj i da se za njim povodi.

U nekim opet drugim, manjim i zabačenijim mjestima mogli su se utjecaji koji su dolazili s takve (tuđinske) strane pa se dalje širili, ograničavati na svega nekoliko porodica, koje su po svojem položaju mogle biti i utjecajne, ali su se ipak s vremenom asimilirale i prilagodile sredini u kojoj su se našle te su se na kraju u svakođnevnoj upotrebi prestale služiti samo talijanskim jezikom. U četvrte će se napokon ubrajati oni koji su ostali na pola puta – koji niti su postali bilingvi kao oni koji su uz svoj materinski (hrvatski) jezik prihvatili talijanski (tuđi) dijalekat, niti su imali snage da svoj sistem sačuvaju čist i netaknut pred takvim utjecajima koji su dolazili sa strane. To su oni kod kojih se mlađe (mletačko) *ç*, *ẓ*, *ṣ* > *ć*, *ź*, *ś* izmiješalo sa svojim *c*, *z*, *s* ~ *č*, *ž*, *š* tako da su i svoje *c*, *z*, *s* (koje su pogdjegdje

[14] Ispor. i M. Hraste, *Čakavski dijalekat ostrva Brača*, SDZb X (1940), str. 25.

»građani«, tj. oni koji su se asimilirali ili bili na putu asimilacije, prema talijanskom izgovoru izgovarali kao *ç, ẓ, ṣ* ~ *ć, ź, ś*) zamjenjivali sa *č, ž, š*. Oni u svojem sistemu koji je kvalitativno ostao netaknut nisu imali ni *ć* (jer se čakavsko *ć* = *t'* razlikuje od štok. i tal. *ć*), ni *ź*, ni *ś*, pa su *c, z, s* preko *ć, ź, ś* stali pretvarati u *č, ž, š*, a svoje normalno čakavsko *č, ž, š* (preko ili zbog *c, z, s*, kako su ga izgovarali oni »u gradu«) u *c, z, s*.

Svaka od ovih kategorija ima neka obilježja koja kvantitativno i kvalitativno upućuju na udio koji su neki elementi, nošeni različnim vanjezičnim faktorima, imali u čakavskom govoru. U prvom slučaju, gdje se radi o tzv. »gradskom« izgovoru, kako ga nalazimo na pr. u Pagu ili Hvaru, ne samo da se *č, ć* izgovara kao *c* a *ž, š* kao *ź, ś*, nego se i svoje (čakavsko, slavensko) *z, s* izgovara kao *ź, ś* – onako kako se i općetalijansko *z, s* u mjesnom mletačkom izgovoru izgovara kao *ź, ś*.[15] Drugim riječima, u takvoj sredini gdje je došljački romansko-mletački elemenat bio toliko jak, da se uspio nametnuti svojoj okolini i od nje učiniti bilingve *svoje* vrste, mogao se u čakavski govor prenositi cijeli sistem romanskih afrikata i spiranata koji je za glasove o kojima se ovdje raspravlja poznavao samo *c* (*ç*, za *č* i *c*) i *ź, ś* (za *ž, š* i *z, s*).

U drugu grupu idu mjesta kao Zadar (koji je nekoliko puta mijenjao stanovništvo a bio je poznat po svojem otporu protiv Venecije) ili Split, koja su neko vrijeme bila važna središta mletačke uprave ili mletačke trgovine pa ipak nisu postala čakavska nego su očuvala svoj čakavski govor. Ovamo bi se mogla ubrojiti i različna druga mjesta u Primorju i na otocima koja su također ostala čakavska, premda su bila u neposrednom dodiru s Talijanima i s drugim čakavcima, samo što taj dodir nije bio takav da su od toga mogle nastati neke krupnije promjene u glasovnom (suglasničkom) sistemu njihova govora.

U treću grupu mogu se ubrojiti različna naselja koja su zadržala svoje c, z, s i prihvatila promjenu *č* u *c* za kojom su se povele promjene *ž* u *z* i *š* u *s*, tako da je cijeli sistem – izuzme li se čakavsko *t'* – postao jednoličan (*c, z, s* za *č, ž, š* i za staro, iskonsko *c, z, s*). Izuzetak je tu samo kadšto *s*, koje iz fonetskih razloga tu i tamo lako prelazi u srednje *ṣ* ili u *ś* a da to ne povlači za sobom promjenu *z* u *ẓ* ili u *ź*, ili da svako *s* mora prijeći u *ṣ* ili u *ś*. Takva su neka naselja u koja je čakavizam dolazio pomorskim putem (brodarenjem i ribarenjem) ili u kojima je bilo nekih uglednijih talijanskih porodica koje su se poslije asimilirale (pohrvatile). Kao primjer za ovakav put mogli bi poslužiti otoci Susak i Ist.

Susak je sve do XIX vijeka bio vlasništvo biskupske kurije u Osoru na otoku Cresu, a Ist je (po predaji) pripadao talijanskoj vlasteli iz Zadra (porodicama Lontana i de Ponte). Ist je sav čakavski, na Su-

[15] M. Hraste u svojoj studiji o Hvaru kaže, da »grad Hvar ne poznaje ni čistih glasova *ž, š*, ni *z, s*, nego se čuju glasovi koji su na sredini između jednih i drugih *ẓ, ṣ*, no ipak se u govoru razabira kada je taj glas nastao od palatalnog, a kada od sibilantnog glasa« (JF XIV, 1 (1935), str. 12, *Čakavski dijalekat ostrva Hvara*; iz primjera te se razlike ne vide, jer se svako *s, š, z, ž* piše *ṣ, ẓ*.

sku je cakavsko uglavnom »selo«, dok je »špiaža« čakavska. Na Istu se u najuglednije porodice ubrajaju Segarići i Kozulići, koji su donedavna bili bilingvi, ali su se asimilirali te se od nekog vremena među sobom služe hrvatskim (cakavskim) govorom. Na Susku se u starince ubrajaju i dvije porodice koje su se ondje (također po predaji) – jamačno uz pomoć ili na inicijativu osorskih biskupa – naselile iz Italije.[16] To su Morini i Taraboće (tal. Tarabocchia), i one su obje, premda su se vrlo razmnožile tako da ih je danas preko 80 kuća, donedavna bile okupljene uglavnom u »selu«, dakle upravo u onom dijelu Suska koji je (za razliku od luke, »špiaže«) pretežno cakavski.

Ovomu se može dodati, da je do izvjesne mjere širenju cakavizma pomagala i katolička Crkva, koja je – na pr. u zadarskoj, ili u osorskoj biskupiji – za župnike rado postavljala ljude koji su bili bilingvi ili koji su potjecali iz ovakvih asimiliranih ili otuđenih domaćih porodica. Na taj način cakavski se izgovor, koji se širio i sa ambone i iz ispovjedaonice, ponekim župljanima, osobito ako su bili postariji ili ako su to bile žene, mogao činiti i nekako »finiji«, »uzvišeniji« i »bogougodniji« od svoje svakodnevne, obične, tvrde, jezgrovite domaće čakavštine. Župnici na Susku i na Istu i danas su iz takvih porodica, prvi iz porodice Morin, drugi iz porodice Segarić.

Napokon, u četvrtu grupu ubrajat će se mjesta kao što su Gorica na Pagu ili neka naselja na Braču i dr., u kojima je ili razvitak stao na pola puta, tako da asimilacija nije do kraja dovedena nego se suglasnički sistem samo pokolebao pa *zec* postaje *žec*, *di si* (gdje si) – *di ši* itd., ili – a to je prije više godina za neka bračka naselja dobro primijetio Hraste – kod njih hiperkorektni čakavski oblici nastaju tako da cakavci svoj govor »podešavaju prema štokavskom dijalektu« u kojem je č, ž, š ostalo vrlo jasno i vrlo izrazito. Ovo tada može također biti odnos prema čakavskoj *koinē*, koja također čuva svoje č, ž, š.[17]

Ako se sa ovoga stajališta polazi, radi se, dakle, kod cakavizama zapravo o različnim stupnjevima asimilacija na bazi bilingviteta kojemu osnovica može biti ili na slavenskoj ili na neslavenskoj (romanskoj) strani, bez obzira na to, koji je jezik kod onoga koji je postao dvojezičan bio stariji a koji mlađi. Bitno je da je do tog utjecaja moglo ďolaziti samo iznutra (ne izvana), i da se ondje gdje je čakavski ili štokavski elemenat bio dovoljno jak, nije preuzimalo ništa. Tamo je konsonantski sistem ostao nenarušen, pa tu nije mogao ništa izmijeniti ni bilingvizam mjesnog romanskog stanovništva koji je po sastavu bio jednak bilingvizmu u onim mjestima gdje je taj elemenat bio jak i gdje je kod čakavaca dolazilo do cakavizama, ni pojedinačni bilingvizam nekih čakavaca ili štokavaca koji su dobro pazili da ne miješaju svoj i tuđi (tuđinski, talijanski) konsonantizam.

[16] Ispor. HDZb 1 (1956) str. 10–12. i lit. koja je ondje navedena.

[17] I ona ga u novije vrijeme nameće drugima, pa kod cakavaca dolazi do rečakavizacije, a što se na prvi pogled može činiti čudno, do nje dolazi prije kod ribara i kod pomoraca, koji češće i neposrednije dolaze u dodir s mletačkim (talijanskim) govorom, ali i s ostalim čakavcima, nego kod seljačkog (zemljoradničkog) svijeta.

Teoretski, ako se u većoj mjeri apstrahira od društvenih momenata, moglo je biti i drugačije. Cakavizam je pojava do koje je, bilo gdje se ona javljala, dolazilo na osnovi više i napetije artikulacije nekih suglasnika (u našem slučaju suglasnika *č*, *ž*, *š*). To je mogla biti u početku izolirana, individualna pojava koja se istovremeno mogla javljati na različnim područjima i s različnim intenzitetom pa je, dosljedno, i efekat koji je ona izazivala u glasovnom sistemu na različnim područjima mogao biti različit. Znamo, da se cakavske pojave i na čakavskom području među sobom dosta razlikuju. Na Susku je opća tendencija izazvana jačom i napetijom artikulacijom pošla dalje od *č*, *ž*, *š* > *c*, *z*, *s* te i *ļ* i *ń* pretvorila *l* i *n*, drugdje se opet – kao na pr. na Srakanama – cakavski refleksi najčešće javljaju u slogu pod akcentom ili u slogu koji se neposredno nalazi uz slog s akcentom, i sl. Osim toga ove tendencije kao glasovne (fonetske) pojave ne zahvaćaju samo suglasnike nego i samoglasnike, pa će se tako na pr. na Susku uz *č*, *ž*, *š* > *c*, *z*, *s* govoriti i *vicēra*, *dỳsət*; *ƒ klebocỳću*, *musnỳca*, *ufiēndit* (večera, deset, u klobučiću, mošnjica, offendere), ili na Istu *citȁrtȁk*, *nuvēmbar*, *dunêsi*, *pumèla*, *tarukûn*, *nusỳti*, *naublȁcỳt se*, *uγûń*, *mucỳra*, *urỳx*, *vȅcēra* (četvrtak, novembar, donesi, pomela, tarokan 1. sg. prez. od tarokati, nositi, naoblačiti se, oganj, mocira, orah, večera), i dr. Prema tome bilo bi dosta razloga koji bi upućivali na to, da je do cakavizama – na različnim područjima, u različitim oblicima i s različnim intenzitetom – moglo dolaziti i b e z utjecaja izvana, bez utjecaja koji su dolazili preko nekog stranog superstrata ili adstrata. Međutim život i njegovi nepisani zakoni uče nas da u ovom slučaju ne treba a limine isključiti ni takav utjecaj. Činjenica je naime, da je kod Mlečana prije došlo do promjene glasa *č* nego kod hrvatskih čakavaca, i činjenica je, da su područja na kojima se razvijao cakavizam na otocima duž istočne obale Jadranskoga mora bila nekoliko stotina godina pod vlašću Mlečana. Takvi stoljetni odnosi obično ne nestaju a da za sobom ne ostave nikakav trag. Takav trag mogle su u začecima predstavljati i te malo prije spomenute tendencije koje su na kraju dovele do promjena u artikulacionoj bazi i do toga, da je uz *č* > *c* i *ž*, *š* počelo prelaziti u *z*, *s*, tako da je došlo do promjene cijelog niza *č*, *ž*, *š* u *c*, *z*, *s*.

Proces koji je izazivao cakavske promjene u suglasničkom sistemu na hrvatskoj strani nije bio jednostran nego se odbijao i na drugoj (na romanskoj) strani. Pogled na mape u Jabergovu atlasu pokazuje da od cijele sjeveroistočne Italije uglavnom ipak samo na istočnoiadranskom području *č* ispred *e*, *i* redovno prelazi u *c* (a ne u sibilant, kako je u Istri, u Vodnjanu, Rovinju i Motovunu).[18] Osim toga vidjelo se, da je – ako se apstrahira od dosta nesigurnog bilježenja u talijanskim spomenicima XIII i XIV vijeka – teško prihvatljivo

[18] U srodne reflekse na sjeverozapadu Italije (Rohlfs) ili na pr. u t. 316 (v. Jaberg–Jud, m. 145, 272, 286, 327, 909, 945, 960, 1368 i dr.), koji su se mogli razviti iz sličnih opozicija, nisam ovdje (u ovoj radnji) dublje ulazio.

mišljenje, da je *č* > *c* uz dalmatsko i slavensko (čakavsko i štokavsko) *č* moglo pretrajati sve bure XIV stoljeća i nametnuti se svima onim Mlečanima koji su poslije XV vijeka dolazili u hrvatske primorske i dalmatinske krajeve i koji su sa sobom donosili mlađe (promijenjeno) *č*^{e,i} > *ș (z)*. Prije će biti da su ti Mlečani, prisiljeni da u hrvatskom govoru čakavsko (i štokavsko) *č*, *ć* nadomještaju svojim *c* ili *ç*, jednako i u svojem govoru općetalijansko *č* s kojim su se susretali u književnosti zamjenjivali svojim *c*, *ç*.

Kao dalja konsekvencija nameće se pitanje, da li stari dalmatinski jezik, kojega je poslije nestalo u mjesnom talijanskom govoru, nije svoje *č* sačuvao do kraja XIX vijeka tako da je kod njega došlo do naslanjanja na mjesne čakavske i štokavske govore koji su u svojem sistemu također imali *č*.

Romani koji su poslije XV vijeka dolazili na istočne obale Jadrana bili su ondje došljaci, a pravilo je da se takve migracione grupe koje žive odvojeno od matičnog stabla više pridržavaju književnog jezika i književne (kadšto i knjiške) ortoepije i tradicije – ili bar nastoje da to čine – nego oni koji su ostali u središtu matičnog zbivanja i koji svojim sudjelovanjem i svojim slobodnim oblikovanjem tomu zbivanju daju pravac i ton. Na takvu tlu inojezične su grupe prepuštene sebi te se razvijaju drugačije nego što bi se razvijale da su ostale na matičnom tlu svojega jezika. Taj razvitak može biti spontan, prirodan – tako da se neke tendencije, koje su možda u početku bile samo u zametku te su se na matičnom tlu opet izgubile, slobodno dalje razvijaju, i može biti zavisan – kada takve grupe potpadaju pod jači ili slabiji jezični utjecaj aloglotskog stanovništva na čijem se tlu nalaze. Obično se najprije pomišlja na ovakav strani, aloglotski utjecaj, jer je on i onda kada je prividan nekako uočljiviji od iskonskih tendencija koje se kriju u nekim govorima i koje ondje, gdje se jače ne razviju, obično uopće ne dolaze do svojih objektivizacija (do svojih pojavnih, konkretnih oblika). Tako se Wengleru činilo da bi neke arhaizme u zadarskom talijanskom govoru možda trebalo povezati s utjecajem dalmatskog jezika (što se, naravno. za promjene *č* > *c* ne bi moglo reći). Kod toga on spominje i tradicionalni bilingvizam Zadrana, jednako onih romanskoga kao i onih slavenskoga podrijetla. Za brojnu vrijednost 10 on uz *dieze* navodi i oblik *dietsi*, pa se pita, nije li to »Schuleinfluss« (utjecaj škole, u kojoj se tražio tal. izgovor *dieci* = *dieči)*, a kod *ditsasete*, *ditsaoto*, *ditsanove* pita se (dosta nesigurno), da li se to *ts* (prema *z* u *undeze* . . . *sedeze*) ondje ne nalazi (slično kao na Srakanama, op. moja) »wegen des starken Nebentones auf *di-*?«. No slično je (po Jabergu) i u Cresu (*dieze*, *undize*, *dodize* prema *diatsisete*, *diatsioto*, *diatsinove*, *tsento*, *tsiŋkwe*, *ditsembre*, a i Rijeka ima *diatsi*, *unditsi*, *doditsi*), pa se postavlja pitanje, da li ovo *c* u stvari ne predstavlja odraz onoga *c* kojim su Talijani na hrvatskom tlu s v a k o slavensko (čakavsko) *č* (koje je i po artikulaciji blisko općetalijanskom *č*) izgovarali kao *c (ç)*. Tako bi uz normalni čakavski i normalni talijanski (sjevernoitalski i književni, toskanski) izgovor afri-

kate *ć* na tom tlu postojala zapravo d v a cakavizma, jedan slavenski (cakavski), koji se mogao naslanjati na opreku *ć* ‖ *ṣ (ẓ)* u mjesnom mletačkom govoru, a mogao je biti također posljedica posebne glasovne tendencije koja se mogla razviti samostalno ili za koju je poticaj mogao doći izvana, i drugi (mlađi) romanski, talijanski, koji se mogao naslanjati na iste opreke, samo što su one bile pojačane normalnim zamjenjivanjem *ć* > *c* u mjesnom slavenskom (cakavskom) govoru.

Prema tome kod pojava cakavizma, kao i uopće kod sličnih pojava do kojih dolazi kod jezičnih konvergencija, nije dovoljno upoznavati samo čiste reflekse *(s, z – ṣ, ẓ – c – ć)* nego treba u obzir uzimati i različne međustupnjeve koji se kod takvih odnosa pojavljuju, i to jednako na jednoj kao i na drugoj strani, na strani fonda koji asimilira i na strani fonda koji se asimilira (koji se, ne bez otpora, ne bez protuutjecaja po zakonu prirodnih refleksa – ma koliko on bio slab – na kraju prilagođuje fondu koji je kod tog procesa jači). Zato je tako teško doći do jasnih i jednoznačnih, kristalno čistih rezultata kod takvih jezičnih istraživanja, jer se neki od ovih međustupnjeva uopće ne materijaliziraju, a opet postoje i kao takvi utječu na oblikovanje tla na kojem će se razviti neke od idućih već konkretnih (konkretiziranih) jezičnih pojava. To je teško i onda, kada su oba člana koliko toliko poznata (kada je poznat i supstrat i superstrat, a ovi termini ovdje općenito služe za oznaku odnosa do kojih je moglo dolaziti jednako u historijsko kao i u prethistorijsko doba), a kamoli ako je samo jedan od njih poznat, a za drugi postoje samo škrti podaci sa srodnih područja, ili tek neka manje ili više određena naslućivanja. Kod romanskih i slavenskih cakavaca još se historijskim i funkcionalnim raslojavanjem može doći do toga, što je u kojem slučaju predstavljalo akciju, što odraz te akcije na onoga od koga je akcija potekla, i kakav je bio fonološki (glasovni) fond koji se na tim osnovama oblikovao. Teže je s nekim drugim jezicima kod kojih ne raspolažemo s tako bogatim i sinhronim i dijahronim podacima. Takav je na pr. hetitski jezik, kod kojega se tek posredno, po rezultatima, zaključuje da je morao biti pod utjecajem azijanitskih jezika, no kolik je bio taj utjecaj, i kakav je bio utjecaj hetitskoga jezika na te jezike, jedva da će se ikada znati. Slično je i sa staropruskim i sa starobugarskim (protobugarskim) jezikom, i s jezikom starih Drevljana u porječju Labe. Podaci o tim jezicima, koji su do nas došli, i o sredinama u kojima su se oni razvijali, previše su škrti i oskudni a da bi se mogla dobiti puna, jasna slika tla na kojem su se razvijali i na kojem su na kraju nestali ovi jezici.

Da završim. U čemu zapravo pojava cakavizma u različnim oblicima i nijansama na hrvatskom čakavskom tlu može biti poučna? – U prvom redu po tome, što je ona razmjerno recentna, što se slobodno razvijala na različnim područjima i što, premda je njezino vrijeme prošlo, u različnim oblicima u kojima se održala odražava reflekse različnih sredima i različnih društvenih i političkih i kulturnih odnosa u kojima se oblikovala i kroz koje je u toku svojeg postupnog

i polaganog razvitka prošla. Ona upućuje na to, da je u uvjetima kakvi su postojali na istočnoj obali Jadranskoga mora i na jadranskim otocima za njezin postanak i razvitak u početku čini se bio potreban bilingvizam, i da je taj bilingvizam mogao izazivati izvjesne glasovne tendencije koje su se dalje slobodno razvijale i tako utjecale na sistem onih koji su se služili ovakvim izmijenjenim (čakavskim) oblicima. I ona upućuje na to, da su oni od kojih su potjecali takvi impulsi morali nešto z n a č i t i za one koji su te impulse primali, odnosno da su na neki način morali biti i z n a d onih koji su te impulse prihvaćali i dalje ih u sebi, u svojem sistemu, razrađivali i drugima predavali. Ona nas također upućuje na to, da su kakvoća i količina jezičnih elemenata koji se od nekoga preuzimlju funkcija onoga što onaj od kojega se oni preuzimlju znači za onoga koji ih preuzima, i konačno, da utjecaji koji se u takvim odnosima oblikuju ne ostaju jednostrani nego da – kada su jednom oblikovani i kada su dobili svoje jezične odlike – po zakonu odraza utječu i na onu stranu od koje su u prvom obliku ili u prvo doba potekli. Zato kod svih ovakvih ispitivanja treba gledati i na jednu i na drugu stranu, i na onu koja je neki utjecaj proizvela, i na ono što se na nju odrazilo od strane koja je taj utjecaj – svejedno, da li nolens ili volens, u nepromijenjenom ili u promijenjenom obliku – prihvatila. U tim međustupnjevima zapravo leži glavna teškoća kada se ispituju jezične konvergencije na područjima koja su po svojim historijskim, političkim, kulturnim i društvenim premisama tako složena kao što su složena područja hrvatskih čakavskih dijalekata.

ON THE PROBLEMS OF CZAKAVIAN SPEECH

II. The Czakavians and the Romanic Peoples

The author continues treating of the problems broached in the article entitled »Cakavism and its Genesis« (Works of the Zadar Institute of the Yugoslav Academy, Vol. III, 1957), and discusses critically and in great detail the second variant, namely the one according to which the Cakavism of the Croatian Czakavians would have originated under the influence of local Italian (Venetian) speech. In view of the historical facts (that the transition $\acute{c} > c$ *(ṣ, ẓ)* is older on Venetian territory than with the Czakavians, and that Cakavism appears only on the territory which for a long time, as a matter of fact for several centuries, was under Venetian rule) the author does not exclude the possibility that the Cakavian phenomena could have occurred either in the manner that their spreaders among the Croatian Czakavians were those Venetians who availed themselves of the Czakavian dialect but were unable to pronounce the Czakavian *č*, or in

the manner that owing to a stimulus coming from Venice there developed vocal tendencies that eventually effectuated with the Croatian Czakavians (through *č́* > *c*) not only a change from *č*, *ž*, *š* into *c*, *z*, *s*, but also a change of the consonants *ļ* and *ń* into *l* and *n* (as for example on the island of Susak). In the process there developed various fairly conspicuous forms of Cakavism – conspicuous for the fact that they are functionally linked up with the territory on which they developed – from settlements in which (as for instance in Split and Zadar) the national element is so strong that even with those which are bilingual in Czakavian speech there are almost no Cakavian elements, over settlements in which through individual more prominent families which were assimilated and became wholly Croatian (as for example on the island of Susak or Ist) not only *č*, *ž*, *š* went over into *c*, *z*, *s*, but also *ļ*, *ń* into *l*, *n*, to settlements – as for instance the towns of Pag and Hvar – which were under a very strong foreign influence, so that the domestic Czakavians became assimilated with them (i. e. foreigners) and commenced changing under their influence not only their *č*, *ž*, *š* but also their *s*, *z* into *c*, *ź*, *ś* (comp. *sol*, *slabo*, *zlo* > *śol*, *ślabo*, *źlo*).

But impulses coming from the Italian side were directed not only towards the Slavic (domestic) inventory: they were reflected from the Cakavian elements, so that the local Italian population, also in its (Italian) speech, commenced changing the dialectical (Venetian) *č́* > *ṣ (ẓ)* with *c*, to which they were used when speaking the Croatian (Czakavian, Cakavian) dialect.

From which it follows that in the Eastern Adriatic area t w o Cakavisms are actually to be found, viz. a *Slavic* one (Croatian, Czakavian), which in the beginning might have been under foreign influences, and a *Romanic* one, which by dint of its own reflexes could become strong on a basis which developed much more broadly in Slavic (Croatian) Cakavism.

